

Párbeszéd – Illyés Gyulával *a fasizmusról, az antiszemitizmusról és* *az irodalom felelősségéről*

Kevés írónak adatott meg, hogy már életében, alkotói erejének teljében eljusson a Parnasszusra. *Illyés Gyula*, a költő, próza- és drámaíró e kevesek sorába tartozik, ma túl a hetvenen, két Kossuth-díj és a Népköztársaság Zászlórendje kitüntetés birtokában, maga mögött tudva ötven és egynéhány kötet írásművet, és nemcsak egy ország, de a határokon túli világirodalom elismerését, még minden írásával felhívja magára a figyelmet, mert minden sorának, ami tolla alól kibuggyan, súlya van, az az illyési életmű szerkesztéséhez kapcsolódik. E tisztelgő látogatás előzménye, hogy a riporter, aki szenvedélyes olvasó is egyúttal, nemrégiben két olyan kevésbé ismert Illyés-versre bukkant, amelyet a költő 1944-ben írt, és ez a két vers egymagában bizonyítja, hogy Illyés a gyűlölet évében sem lett hűtlen ahhoz a humánushoz, amelyet az ozorai szülőfaluból hozott, és amelyet Párizs szelleme csak megerősített. A következő sorokban egy januári beszélgetést igyekszem jegyzetek alapján visszaadni, lehetőleg hűen követve Illyés Gyula gondolatait és mondanivalóit, anélkül, hogy a költő stílusának minden szépségét teljes egészében meg tudtam volna őrizni.

Előljáróban egy kortársbeli Illyés-cikkről esik szó. Ez az írásmű a Déry-dosszié. Ebben Illyés egy 1941-es vitáját idézi Déryvel, akit felkért, írjon cikket a *Magyar Csillagnak*, és Déry ezt megtagadta, mondván: „amíg ő nem teljes jogú magyar író, addig ő nem vesz részt a magyar irodalomban”. Ebben a vitában a riporter Dérynek adott igazat, és most ezzel kezdődik a párbeszéd.

– *Nem kell mentegedőznie. Nem az a baj, hogy nem nekem adott igazat, hanem az, hogy ebben a kérdésben sem magának, sem Dérynek nincs igaza* – szegezi nekem a választ és mindjárt kérdéssel is alátámasztja állítását. – *Mondja, Chilit fasizta, vagy baladó országnak tartja-e?*

– Magát a chilei népet haladónak, a katonai juntát fasisztának.

– No látja, tehát nekem van igazam, mert 1941-ben sem a magyar nép volt fasiszta, ha sokakat meg is fertőzött ez a metyeg, hanem a kormányzat és ezt nem lehet azonosítani a néppel. Ezért szerettem volna, ha Déry is és a többi üldözött író, akik egykor a *Nyugat* hasábjain publikáltak, a *Magyar Csillagban* is folytatták volna működésüket, mert úgy gondolkoztam, hogy nekünk írástudóknak együtt kell küzdenünk a fasizmus ellen, és emellett valami menedéket is kívántam nyújtani a vallásuk miatt jogaitól megfosztott író társaimnak. Akkor ugyanis már szó volt az írói kamara megalakulásáról, amelynek azonban csak az lehetett tagja, aki igazolni tudta írói működését, és én legalábbis 1941-ben azt hittem, hogy ez valami mentességet ad számukra. *Sajnos, a negyvennégyes év már bebizonyította, hogy tévedtem, de akkor már magam is üldözött voltam, mert engem név szerint pécezett ki a Gestapo és a nyilas hatalom.*

A riporter következő kérdése az, hogy Illyés Gyula néhány évvel ezelőtt az *Élet és Irodalomnak* adott interjújában azt mondta, őt íróvá az erkölcsi felháborodás tette. Most arra kíváncsi, mit értett az író ez alatt.

ILLYÉS: – Az, hogy mi szikráztatja ki bárkiből a szunnyadozó művészi képességet, azt még nemigen tisztázták, de sok emberből valamiféle tiltakozás, maga a lét ellen, amivel szembe kell állania. Nem beszélve arról, hogy az akkori magyar társadalommal szembehelyezkedtem, mert a franciaországi viszonyokhoz mérten Horthy Magyarországon ázsiai állapotokat találtam. Nem merném mondani, hogy pusztán ez a felháborodás adta a tollat a kezembe, de ez irányított, az biztos.

RIPORTER: – Önt a népi irodalom legkiemelkedőbb tagjaként ismerik, de ugyanakkor erős szálak kötik az urbánus irodalomhoz is. Bár ma-

gam e kettősséget nem ismerem el, hiszen csak jó vagy rossz író tudok megkülönböztetni, mégis felteszem a kérdést, nem került-e emiatt több ízben kényes helyzetbe?

ILLYÉS: – Rengeteg félreértés volt ebből, meg kell mondanom, s én is mint európai szemléletű író nem ismerem ilyen megkülönböztetést, amint azt több írásomban is tettem. Bizonyítja ezt az is, hogy a népi írók sorában olyanok is voltak, akik egész életüket városban töltötték, mint *Szabó Zoltán*, *Cs. Szabó László* vagy *Sárközi György*, hogy csak néhányat említsek. Az ellentétek abból származtak, hogy a szegedi ellenforradalmi kormány megalakulásakor Horthy Budapestre állandóan mint a „bűnös városról” beszélt, és amikor a népi írók a kapitalizmust és a kormányzatot bírálták, mert nem törődött a néppel, egyúttal Budapestet is megbírálták, mert a kormányzat és a kapitalizmus székhelye a fővárosban volt. Az úgynevezett urbánusok ezt sérelmezték, pedig arra kellett volna gondolniuk, hogy az irodalom Gilgames óta Baudelaire-ig mindig a várost bírálta.

RIPORTER: – Ne haragudjon, hogy közbeszölok, de emlékszem az ön életének egy olyan epizódjára, amikor ön és Zsolt Béla, aki az urbánusok egyik vezetője volt, egymás mellett ültek a vádlottak padján.

ILLYÉS: – Igaza van. A *Sallai-Fürst* ügyben mindketten ott voltunk a bíróság előtt, és tudja, az volt a legrtragikusabb, hogy közöttünk annyira elmérgesedett a viszony, bár tudtuk, hogy az igazi ellenség velünk szemközt a bírói pulpiton ül, mégsem fogtunk egymással kezét, nem beszélünk egymással. Egyébként nekem az igazi ellenfelem nem is *Zsolt Béla*, hanem *Ignotus Pál* volt, az az *Ignotus Pál*, aki ma Londonból azért ír goromba levelet nekem, mert ha magam, vagy családom tagjai Londonba megyünk, nem náluk szállunk meg. Hiába, azóta volt egy kis közjáték, és az időült a bírói székben. Akkor még nem láttuk tisztán, hogy félretéve a kicsinyes szempontokat, urbánusoknak és népi íróknak össze kellett volna fogni, és együtt harcolni a német veszély ellen. Sajnos, nem így történt. Közülünk sokan előre látták ezt a veszélyt, de maga a nép annyira nem volt tisztában a náciizmus lényegével és ideológiájával, hogy azt sem tudta, hogy Hitler a magyarokat a nem árják, az úgynevezett szolganépek közé sorolta. Hitler szerint a magyarok a kiegészítő, vagy szolganépek sorába tartoztak és csak alig valamivel előzték meg a zsidókat és a cigányokat. Ezért kellett volna feltámasztani a magyarság önértetét.

RIPORTER: – Ne haragudjon, most egy kényes kérdést kell feltennem: A népi írók egy része, amint ismeretes, a negyvenes években rokonszenvezett a fasizmus ideológiájával, Ön, aki élesen szembe helyezkedett a náciizmus és a nyilasok tanaival, hogyan vélekedik erről?

ILLYÉS: – A mi gardánkhoz, az én szűkebb baráti körömhöz nem tartoztak ezek. Lehet azonban, hogy akadt egy-két kivétel. Ez azonban nemcsak Magyarországon fordult elő, erre a legjobb példa a francia irodalom, amelynek sok tagja annyira ellentétben állt a harmadik köztársasággal, hogy majdnem rokonszenvezett a németekkel. *A magyar írók többsége, és szerintem ez a döntő, sohasem bódolt be a fajvédelem és a náciizmus ideológiájának.*

RIPORTER: – Ön 1944-ben megírta a *Szégyenbélyeg* és a *Melyik indul?* című költeményeket. Mi indította e versek megírására?

ILLYÉS: – Én akkor nem tudtam összefüggő nagyobb verset írni, csak keveset, majdnem naplójegyzetszerűen írtam verseket. Akkor bujkálnom kellett, izgalmas idők voltak, és ez az idő nem kedvezett a költészetnek. Sokat utaztam a Dunántúlon, és pontosan emlékszem, hogy egyszer Székesfehérváron vártam a vonat indulására, és akkor megállt az állomáson egy vonat. A deportáltak vonata. Ekkor született meg a *Melyik indul?* című versem, amely szinte fényképszerűen rögzíti azt, amit akkor ott láttam és ott éreztem. Ha kívánják, ezt és a *Szégyenbélyeg* című versemet oda is adnám az *Új Élet* részére azzal, hogy amikor kimásoltam a kötetből, régi rossz szokásomhoz híven, egy-egy szótagnál, egy-egy rímnél csiszoltam, javítottam.

ILLYÉS: (folytatja): – Még két hasonló tárgyú verset írtam, az egyiket *Elek Artúr* barátom halálakor, aki 1944 tavaszán lett öngyilkos, mert büszkesége és önérzete nem bírta elviselni a megaláztatásokat, a másik versem *Komor András* öngyilkosságakor született. Komor András valóban a legjobb barátom volt, kitűnő író, aki a *Fischmann és társai* című regényében mestéri módon rajzolta meg a magyar zsidó polgárságot. A nyilas idők alatt feleségével, aki kereszténynek született, a munkaszolgálatba való bevonulás előtt lettek öngyilkosok. Feleségét megmentették, de nem bírta elviselni férje halálát, és másodszor is a halálba menekült. És itt kell rátérnem arra, hogy mennyire hatott reám legjobb barátaim és író társaim elvesztése. Beszélnem kellene *Pap Károly*ról, *Gelléri Andor Endréről*, a magyar irodalom e két nagyságáról, akiket elpusztított a fasizmus. És beszélni kell *Sárközi*

Gyöngyről, Halász Gáborról, Szerb Antalról, akiket meg akartunk menteni, de akik nem merték elhinni, hogy az emberek milyen kegyetlenek. Egy olyan munkásszázadban szolgáltak, amelynek parancsnoka ember maradt, és inkább bíztak a parancsnokban, mint a bizonytalan bujkálásban. Tragédiájukat az okozta, hogy a parancsnokot leváltották, és őket haláltáborba hurcolták.

RIPORTER: – Ma az ország ünnepre készül. A felszabadulás ünnepére. Ünnep előtt úgy érzem, mindenkinek számvetést kell tenni. Ezért engedje meg, hogy harminc év távlatából feltegyem a kérdést, mi a véleménye Illyés Gyulának az antiszemitizmusról és a fajüldözésről.

ILLYÉS: – Harminc év távlatából fel kellene tárni, akkor hogy zajlottak le ezek a szomorú események, milyen hibák voltak. Milyen módon, milyen rendeletekkel próbálták ezt az egész dolgot elintézni. *Nem vagyok megelégedve távolról sem azzal, amit a magyar szellemi élet és elsősorban a magyar irodalom ezen a téren tett.* Sokkal többet kellett volna csinálnia, sokkal bátrabban kellett volna a fogalmakat tisztázni. A legnagyobb félreértések abból származnak, hogy sokszor azt is nacionalistának nevezik, aki ragaszkodik a nemzeti önértékéhez. Az antiszemitizmus ellen küzdeni kell, de nem a nemzeti érzés ellen. Nem lehet pusztán nacionalizmusnak

nevezni azt, amikor valaki a nemzeti függetlenséghez ragaszkodik. Magyarországon ebbe sorolják az antiszemitizmust is, *pedig az antiszemitizmus magában elítélendő.* Az antiszemitizmus a múltban mindig akkor kezdődött, amikor a gazdasági lehetőségekkel valami baj volt, és így akarták levezetni az emberek elégedetlenségét. *Én a század egyik legnagyobb átkának és a legnagyobb szegyenének látom, hogy a közösségek türelmetlensége egymás iránt elképzeltetlen méretekben elfajult. Hogy ez a múltban hová vezetett, arra a legszomorúbb példa a náci koncentrációs táborok voltak.* Emlékszem, 1944 augusztusában egy röpirat megszerkesztése ügyében az illegális kommunista párt vezetőivel tárgyaltam egy lakásban. Akkor adták kezembe először azt a 22 oldalas gépírással jegyzőkönyvet, amelyet azóta is Auschwitz-i Jegyzőkönyvnek neveznek. *Megmondom őszintén, elolvastam, és az agyam, az értelmem egyszerűen képtelen volt felfogni mindazt, ami abban állt. Nem tudtam, nem akartam elhinni, hogy ez is megtörténhetett.*

A párbeszéd végén egy pohár gyöngyöző vörösbor mellett a költő még arról beszél, hogy a fiatalság sajnos ma sem tudja megérteni mindazt, ami akkor történt, és úgy érzi, hogy *a magyar irodalomnak ezen a téren a jövőt nézve is még sok tennivalója van.*

ZSADÁNYI OSZKÁR

Illyés Gyula

Szégyen-bélyeg

*Meg vagyok én is jelölve. A bélyeg,
amit viseltek ti melletteken,
abányszor látom, forró foltot éget
a homlokomra: az én szégyenem!
Mindenkié, csak épp nem a tiétek!
Az a rongy (vagy az a kitiüntetés)
lekerül egy-kettőre a rubárról.
Tudom, helyén se fog maradni, és
csak akkor fáj majd: mélyéig kitérül!
De lesz gyógyulás és lesz pihenés.*

1944

Melyik indul?

*Fehérváron vad, szaharai nap
alatt begördül egy tehervonat.
Dől belőle baljós csönd, amíg áll,
„Zsidók!” suttogja egy vigyori száj.*

*Sípjel. S már indul is az a vonat.
Vagy a mienk megy? S én vagyok a rab?
Szívem megdermedt. Az a perc kemény
foggal sorsotokat döfte belém.*

1944

Új Élet, 1975. február 1.